

Vasy Géza

Rejtett vízjel

Bálint György, Halász Gábor és Szerb Antal József Attiláról

Az első világháború után, a húszas években induló írónemzedék legkiválóbbjai a harmincas években már jelentős műveket hoztak létre. Ők három jelenséggel írták be leginkább magukat már a korszak irodalmába is. A népi írók mozgalmával és elsősorban Németh László, valamint Illyés Gyula műveivel, aztán az esszéírókkal, végül pedig József Attilával. Ha az egész szellemi életre gondolunk, akkor elméleti szinten a szellemtörténet, a freudizmus és a marxizmus; a társadalomszemlélet kapcsán pedig a magyarság léte, a demokrácia fogyatékosága és a szociális kérdések hármassága emelendő ki. A jövőképet illetően a világháború és Trianon katasztrófája után a helyzetmegőrző konzervativizmus, az igazi, bár lassú, további polgárosodás és a szocializmus esélye egyaránt eltűnik az újabb katasztrófában.

A Baumgarten Alapítvány szokásos évi díjkiosztó ünnepségén 1935 januárjában Füst Milán, Halász Gábor, Karinthy Frigyes, Nagy Lajos és Szerb Antal kapott évdíjat, míg kisdíjat József Attila, Telekes Béla, Barta János, Ferenczy Valér és Weöres Sándor. Az előadás címeiben szereplő négy író közül tehát hárman ott voltak, ezt fénykép is megörökíti. Bálint György semmiképpen sem kaphatott ekkor elismerést, hiszen nem tudósként vagy íróként, hanem publicistaként, újságíróként tartották számon, s ifjúkori versfüzete után csak ettől az évtől kezdve jelentek meg könyvei. Okkal feltételezhető az is, hogy ha később mégis szóba jött volna a neve, a díj odaitélését a hatalom megvétózta volna. Babits Mihály és a kuratórium, minden rosszindulatú legenda ellenére, igyekezett a magyar irodalom egészében és az esztétikai értéket keresve dönteni, ám a tévedést ők sem tudták mindig elkerülni. Az 1935. évi évdíjasok névsora akkor is kiváló, ha József Attila is méltó lett volna rá válogatott kötetének megjelenése után.

József Attila kapcsán szinte közhely az is, hogy életében még legközelebbi hívei sem ismerték fel jelentőségét, igazi nagyságát. Van ebben igazság, de az tévedés, hogy elismerésben ne lett volna része, hogy műveivel ne foglalkoztak volna. A *Kortársak József Attiláról* című hatalmas dokumentumgyűjteményben (1987) közel négyszáz olyan írás található, amelyek a költő halála előtt keletkeztek. Ez a hatalmas anyag 1945-ig közel ezerré bővült. A szakirodalom elég alaposan foglalkozott az életmű fogadtatástörténetével. Érdeemes és érdekes lehet mégis megvizsgálni ennek a fogadtatásnak egy-egy kisebb szeletét. Bálint György, Halász Gábor és Szerb Antal egyaránt elismerően és értékelően írt többször is József Attila költészetéről, ám eléggé különböző szemlélettel. Bálint György mint újságíró

és kritikus tudósként nemigen szólalhatott volna meg, bár igen tájékozott és elméletileg is művelt ember volt. Vonzódott a szocializmus eszméihez, s ez fogékonnyá tette a költő hasonló gondolatokat kifejező verseire. Halász Gábor és Szerb Antal irodalomszemléletét elsősorban az akkor nagy hatású szellemtörténet formálta, a marxizmustól ők idegenkedtek. Halász Gábor számára a felvilágosodás és a racionalizmus a meghatározó szellemi érték, s a maga életidejének költészetéről meglehetősen rossz véleménye volt. Ő inkább tudós alkat. Hozzá képest Szerb Antal a közönséghez fordulva írt, miként ezt máig népszerű irodalomtörténetei tanúsítják. Az ő racionalizmusába beleférnek a „csodák” is, ám a harmincas években a hétköznapok, a háború közeledése rezignálttá teszik. Érdemes megemlíteni, hogy mindhárman a *Nyugat*, majd a *Magyar Csillag* szerzői voltak, s ebben az utóbbi fórumban a zsidótörvények ellenére Bálint György a frontra indulásáig, Halász és Szerb az 1944. márciusi német megszállásig, azaz a lap megszűnéséig folyamatosan megjelent.

Véleményem szerint József Attila fogadtatásának kezdettől fogva két szála létezik. Az egyik a kritikákban, szakmai véleményekben kezdett megmutatkozni, a másik pedig életrajzi tényekben, politikai jellegű véleményekben követhető nyomon a Horger Antal-ügytől a Flóra-szerelemig és tovább. Az említett szerzők írásai az első csoportba tartoznak, tehát a lényegről kívánnak szólni, bár nem mellőzhetik például a betegség, az öngyilkosság kérdéskörét. Most arra van mód, hogy a három József Attila-kép néhány jellegzetességét felvázoljam.

Az egyperces kritika

Bálint György a *Pesti Napló*-ban írt, rögtön megjelenése után, a *Külvárosi éj* című kötetéről (1932. október 30.). Nem a kritikát készítette el egyetlen perc alatt, hanem annak az elolvasása tart rövid ideig. Tömörsege példaértékű, tanítani kellene, hogy miként lehet minden egyes mondatot tartalmassá tenni, és sokat mondani körülbelül 1800 karakterrel. Mindössze 17 mondat, az egyikben tízsornyi versidézet, éppen a költő egyik legkedvesebb művéből, a *Holt vidékből*. A kötetben egyébként mindössze éppen 17 vers található, ám ez a költő első érett könyve, a szakmai beérkezése. Bálint György állításai közül a legfontosabbak: tartalmi gazdagság, tömörség, hibátlan kompozíció, kidolgozott, változatos formanyelv, plasztikus szimbólumok, „egy kiforrott művész nyugalma”, „komoly rezignáltság”, „kopár téli tájak szomorúsága”. „Ezek azok a versek, amelyeket sokszor olvas el az ember és végül azon veszi észre magát, hogy kívülről tudja az egyes strófákat.”

A kötetről még tízen írtak, ki lelkesen, ki elutasítóan, ki fanyalogva, ki reménykedve. Az egyik a szocializmus igazi költőjeként dicsérte, a másik azt bizonygatta, hogy a proletariátus jelenleg nem vállalhatja a magáénak ezeket a verseket. Fenntartásait hangoztatta Illyés Gyula, Németh Andor, Németh László is. A hódmezővásárhelyi Pákozdy Ferenc viszont ezt írta a helyi újságban: „Milyen dicsőség, hogy a Külvárosi éj-t magyarul írta József Attila.” Néhány évvel később pedig Márai Sándor nyilatkozott így: „Van egy verse – a Külvárosi éj – mely múlhatatlanul hozzátartozik ehhez a magyar lírához, mint a Szeptember végén, a Vén cigány vagy az Őszikék.” A kortársak közül tehát Bálint György írta a legponosabb ismertetést erről a könyvről.

Medvetánc

Ez a kötet méltó válogatása József Attila addigi munkásságának. Az adott terjedelmet nyilván mindenki kicsit másként használta volna fel, de ez a költő önarcképe 1934-ben, s bizony az is elgondolkasztató lehet, hogy ő miért volt olyan bőkezű a fiatalkori versek kapcsán. A 79 verset tartalmazó kötetről, amely végül Kosztolányi Dezsőnek köszönhetően meghozta legalább a Baumgarten-kisdíjat, Bálint György és Halász Gábor is írt.

Bálint György (*Pesti Napló*) egy fejlődésrajzot követ végig, s a „*mokány, Villon-os kiállítás*”-tól eljut a „*baudelaire-i szenvedő démoniség*”, az elszigetelődés, az önmagába merülés megállapításáig. A *Téli éjszaka*, az *Óda* vagy az *Eszmélet* említetlenül marad, annyira lefoglalja őt az a képzet, hogy a költő „*eljutott önelemzése során addig az ősi határvonalig, amelyen túl már nincsen semmi*”. Szerinte a költőnek meg kell újulnia, s „*útja csak egyfelé vezethet: vissza a világra*”. Úgy látszik, hogy a kritikus ekkor túlságosan eltávolította egymástól a lírai társadalomrajzot és a lélekrajzot, máskülönben aligha lehetne aggodalmának egyik példája a *Mama*. Persze az is lehetséges, hogy a kritikus nem annyira a költő, mint inkább az ember sorsa miatt aggodott, bár ez 1935 elején még nem valószínű. Azért is furcsa ez az aggodalom, mert a kritika kezdetben vitatkozik azokkal, akik József Attilát „*hideg*” költőnek tartják, s kijelenti, hogy „*minden anyagot költészetté tud feldolgozni. Ebben a széles skálájú költészetben a tudatos és tudattalan elemek egyaránt elférnek: ez egyik legnagyobb értéke.*” (Egyébként a *Nyugatban* Füst Milán írta, hogy a költő versei hideg benyomást keltenek.)

Alig két esztendő múlva, a *Nagyon fáj* kötet megjelenése után, Bálint György már megértőbb volt, pedig ez a kötet még komorabbá vált (*Gondolat*). Azt írta, hogy: „*Tekintsük egyszerűen költőnek, még hozzá igen nagyjelentőségű költőnek, aki szocialista elveit fenntartva a gyakorlatban befelé fordult.*” Elismerte a „*freudi munka*” jogosultságát, de úgy vélte, hogy a „*személyes ügy*” előbb-utóbb „*magánügyé*” fog válni. „*De most majd – írta – ismét fel kell fedeznie a világot, az emberi kapcsolatokat, »a termelési erőket odakint«.* És költészetével ismét segítenie kell azokat, akik e termelési erőket az egész emberiség érdekeinek szolgálatába akarják állítani, egy kis csoport szolgálata helyett.”

A *Medvetánc* kapcsán feltehetően József Attila számára is fontosabb volt a *Nyugatban* közölt bírálat, amelyet Halász Gábor írt. Az *Új verseskönyvekről* összehasonlította a háború előtti és utáni művésztípust. Szerinte az előző nemzedék a társadalomból kivonuló, szecessziós alkat volt, az új pedig társadalomjavító, egyszerűsége törekvő. Gellért Oszkár, Füst Milán, Török Sophie, Marconnay Tibor, Fenyő László után József Attilával mintegy három könyvoldal terjedelemben foglalkozik, végül pár mondatot szól Vas István, Weöres Sándor és Bóka László kötetéről is.

Halász Gábor főbb megállapításai szerint József Attila „*a legeredetibb módon használta fel az újat*”. „*A proletár ért benne költővé*”. „*Témában már induláskor a szegénység kérdése izgatja, de formában a legtisztább polgári hagyományokhoz kapcsolódik.*” Verseiben „*a gúny és játék mögött tragikus érzés lappang*”. Dicséri játékos képzeletét, dalformáját, egészséges erotikáját, groteszk és misztikus hangulatkeverését, eredeti népi jellegét, erős szófantáziáját. Magasra értékeli újabb verseit, említi a *Téli éjszaka*, az *Elégia*, az *Óda* címeket, hosszabban idézi a *Külvárosi éjt*. Végül legfőbb kifogását fogalmazza meg: „*a legnagyobb ellensége a pártprogram. Ha úgy érzi, hogy szolgálatot kell teljesítenie, az ábrázolás a régi naturalista regény színezésére emlékeztető, meghatni akaró, túlríktó, túlolcsó, a végén az elmaradhatatlan biztató szölamokkal.*” Ugyanezt már korábban, s mások is kifogásolták. Elgondolkoztató Halász Gábor utolsó mondata is: „*Nem sokszínű alkotó, egy hang teljessége és eredetisége emelte őt messze az átlag fölé; szomorú lenne, ha kívülről rákényszerített egyhangúság fojtaná el a végső kibontakozást.*”

A *Medvetánc* a két világháború közötti korszak egyik legfontosabb verseskönyve. Bármennyire értékelő is Bálint György és Halász Gábor bírálata, ezt egyikük sem érezte meg, vette észre. De hasonló állapítható meg Fejtő Ferenc, Füst Milán vagy Ignótus Pál írásairól is. Bármilyen meglepő, Kosztolányi Dezső érezte meg elsőként József Attila igazi jelentőségét.

Három arckép 1938-ban

Bálint György szerkesztette első alkalommal az összes verseket. Ő egy esszét írt ennek kapcsán, s megszólalt Halász Gábor és a kortársakkal kevésbé foglalkozó Szerb Antal.

A fővárosban megjelenő, német nyelvű *Pester Lloyd* közölte Szerb Antal kifejezetten elemző és méltató esszejét, amelyben Vörösmartyt, Petőfit, Babitsot, Shakespeare-t is említi, s ezzel a legnagyobbak körébe sorolja József Attilát. A költő tájszemléletével indítja esszejét. Nála szenved a táj. „*Iszonyatos az ő tája. Az emberi szegénység változott itt tájjá. József Attila azonban nem a szegénység költője, hanem az egyetemes kárhozaté, amely rendszerint a szegénység alakjában lép fel. (...) Ember és táj összeolvad itt a szegénység dermedt bánatában.*” Szerinte ez a táj „*tiltakozik és felháborodik*”, s a költemény „*indulás a vigasszal teljes irrealitás felé*”, hiszen „*a kegyetlen, zajtalan égben talán még van vigasz*”.

A folytatás Babitsra hivatkozik, aki megkülönböztette a naiv és a nagy költőket. Az utóbbiak „*sohasem mondanak olyat, ami csak a saját korukra érvényes*”. Szerb Antal szerint: „*József Attilának nincs egyetlen naiv sora. Hangja meggondolt és tárgyilagos, akkor is, ha látomásai füves óceánok felé ragadják, akkor is, ha shakespeare-i szenvedélyességgel átkozódik, mint gyakran az utolsó kötetében. Örömtelen költő, aki minden boldogtalanságot megismert már.*” Ugyanakkor az esszéíró vallomása szerint ő volt az általa ismert „*legártatlanabb ember*”. Személyesét rejtélyesen tartja, amely csak azzal magyarázható, hogy „*valami titokzatos módon mindenkiért szenved*”, s mivel költő, „*a közösségért szenved*”.

Szerb Antal értelmezésében kulcsszó az irreális, ami „*nem önmagáért van jelen. Ahol a szó mindennapi értelmében vett realitás véget ér a költészetben, ott valami más, valami fontosabb kezdődik. József Attila eltolja a világ kulisszáit, és a réseken beáramlik a titok. Bizarr képei a megsejtetetlent sejtetik, valami kimondhatatlant mondanak ki. Ez a költészet.*” S az esszéíró elbűvöli „*a legkonkrétabb formában testet öltött irrealia*”. Ennek a költőnek órákig lehet olvasni a verseit, s „*A halál hitelesítette minden leírt sorát*”.

Halász Gábor ismét a *Nyugat*-ban szólalt meg. Írásának középső részében idéz a költőnek egy hozzá írott leveléből. A teljes levél megsemmisült, ez a részlet azonban nagyon ismertté vált, ugyanis a költő itt fejt ki tájszemléletének és a proletárságnak az összefüggését, kijelentve, hogy az elhagyott külvárosi táj az ő számára sivársági érzésének kifejezési formája. Szerb Antal a táj kapcsán a szegénységet, az egyetemes kárhozatot említette, s ez sokkal közelebb áll a költő önértelmezéséhez, mint az osztályharcos felfogás. Halász Gábor ekkor elfogadta a költő magyarázatát. Úgy látta, hogy a költőnek „*nem az élete volt elviselhetetlen*”, hanem az, amit gondolt róla. Kemény mondat következik: „*Az ő igazságtalan és egyensúlytalan, elnyomatással, küzdelemmel és kétségekkel teli történelmi valósága a lelke volt, minden külső történés csak a belső sivárságnak felerősített, durvává nagyított képe: a külváros ő maga volt, és jöhetett-e olyan forradalmi megoldás, amely ezen a sorson, alkaton, elrendeltségen segíteni tudott volna?*” Különös észrevétele szerint: „*Soha a kizsákmányolás a proletárfiút olyan indulatkitörésre nem ragadta, mint az elmaradt ölelés a férfit.*”

Halász Gábor 1942 végén is írt egy esszét *Az érzékeny költő* címmel (*Magyar Csillag*, 1942. december 1.). A freudizmus hatását itt erősebben mutató gondolatmenete szerint József Attila érzékeny magában az érzékelésben, az anya és az asszony utáni lelki vágyakozásban, a szemléletében, a formáiban, a lelkiismeretében, és még szocialista voltában is, „*hiszen még a sivárságból is költészetet tudott facsarni*”, „*metafizikát adott a programnak*”. Ám Halász is úgy véli, hogy a költő utolsó versei ismét magánügyet ragadtak meg.

Belátható, hogy mind Szerb Antal, mind Halász Gábor elsősorban a még nagyon közeli halál és az azt előkészíteni látszó versek felől értelmezte szinte az egész életművet. Nagyszerű megfigyeléseik dacára kissé egyoldalúak a válaszaik, mégis sokkal árnyaltabb képet adnak, mint a kizárólag az osztályharcos költőt meglátó marxizáló értelmezések, amelyek 1945 után hosszú évekig vitathatatlaná váltak.

Bálint György írásai nem ezt a torzképet készítették elő. *A fájdalom zsenije* – ezt a címet adta 1938-as esszéjének (*Pesti Napló*), a következő évben pedig *Az értelem vértanújáról* értekezett (*Újság*). Mintha rezignáltabbá vált volna az esszéíró szemlélete is, hiszen

alapgondolata a következő: „*aki úgy érzi, hogy nincs menekvés, aki beletörődik, hogy az életben csak kisebb-nagyobb kegyetlenségek között válogathatunk, az merüljön bele összegyűjtött verseinek hatalmas, bár kissé hiányos kötetébe. Polgári értelemben vett vigaszt itt nem talál, de magasabbrendű vigaszt nyújthat az olvasónak az a tény, hogy akad néha nagy költő, aki a valóság borzalmainak beszámolója közben eljut a szépség legtisztább csúcsaira.*” Az egy évvel későbbi esszé megállapította, hogy József Attila volt „*a háború utáni nemzedék legnagyobb magyar költője*”, aki „*a világot zajló ellentétek összességének tekintette, szakadatlan diszharmóniának, mely mégis harmóniára törekszik*”.

József Attila betegsége

Végül említeni kell a költő betegségével kapcsolatos nézeteket. Mindhárman elfogadták a korabeli orvosi szakvéleményeket, s élete utolsó szakaszában elmebetegnek tekintették a költőt. A végső bomlásról írt Halász Gábor, s feltételezése szerint „*ájult automatizmussal, független játékkal*” születhet még vers, s idézi a (Szól a szája szólítatlan) sorait. Bálint György is úgy vélte, hogy élete végén a költő „*már gyakran írt zavaros öntudattal, a valóság kritikus szemléletébe már sűrűn törtek be a téboly vakmerő és titokzatos képzetársításai*”. Szerb Antal *A világirodalom történetében* írta, hogy „*vannak modern költők, akiknek varázsa az, hogy szavaik és képeik túlmennek az értelmén, váratlanságukkal megráznak és fogékonyvá tesznek a Nagy Titok megsejtésére*”. Ilyen József Attila. Georg Trakl kapcsán pedig azt olvashatjuk, József Attilát is említve, hogy „*a schizofréniás költőnek olyan előnyei vannak a normális költővel szemben, hogy szinte tisztességtelen versenyről lehetne beszélni*”. Szerb rögtön helyesbíti ezt a szélsőséges álláspontot: ezek a költők „*áldozatok voltak, megrongált, ellenállásra képtelen idegrendszerüket vak eszköznek használta fel, hogy kimondja önmagát a titokzatos és örök emberi tartalom*”.

Orvosi szempontból ma már sokkal árnyaltabb ismereteink vannak a költőről, aki nem volt őrült, akit sajnos félrekezeltek. Az idézett vélemények kapcsán inkább a költői életmű végső szakaszának félreértett megítélésén csodálkozhatunk. Különféle téves, egyoldalú ítéletek mai napig születnek, mert a teljes életműből hol az egyik, hol a másik vonulatot felejtik ki a jámbor vagy a kevésbé jámbor értelmezők.

*

József Attila 1937. december 3-án este Balatonszárszón öngyilkos lett. Bálint Györgyöt 1942 novemberében munkaszolgálatosként Ukrajnába vitték, s ott 1943. január 21-én egy kórházban meghalt. Halász Gábor és Szerb Antal a fővárosban voltak munkaszolgálatosok. 1944 novemberében Fertőrákosra, majd Balfra vitték őket. Szerb Antal, társainak visszaemlékezése szerint szilveszterkor Shakespeare-ről és József Attiláról beszélt nekik. Leromlott egészségi állapota következtében ő január 27-én, a velük lévő Sárközi György március 8-án, Halász Gábor április legelső napjaiban halt meg. Sárköziről Illyés Gyula jegyezte fel azt a hírt, hogy „*Az utolsó percig biztatta és vigasztalta a mellette haldokló Halász Gábort és Szerb Antalt.*” A mártírok emlékműve a balfi temetőben áll. És emlékműhöz illő Sárközi György költészetének záróköve, az *Esőcseppek* is, amelyben mindannyiuk nevében is megszólít bennünket:

*Gomolygó századok fojtó ködöt
lehellnek szét a holt sorok fölött:
tartsátok lapjaim a fény felé
és lássátok meg rejtett vízjelét!*